

ІДЕЙНІ ВИТОКИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ В КРИТИЧНІЙ ТЕОРІЇ ГЕРБЕРТА МАРКУЗЕ

Статтю присвячено аналізу основних ідей критичної теорії Г. Маркузе, що стали теоретичним підґрунтям концепції мультикультуралізму. Насамперед, це ідея гармонії, яка полягає у гармонійній єдності людини і природи, розуму і чуттєвості. По-друге, ідея плюралізму, і насамперед, плюралізму культур, яка представлена в наступному ідеалі: у суспільстві з розвиненими інститутами демократії мирно співіснують різні культурні громади, в рамках яких індивід реалізує своє право на культурну самоідентичність. По-третє, ідея автономії, свободи та вільної особистості, адже саме вільна багатовимірна особистість може підірвати соціальний порядок, створений пануванням людини над природою і людини над людиною. По-четверте, ідея «третьої сили», тобто нового суб'єкта, який представлений членами етнічних, расових, соціальних та інших груп, що можуть реально протистояти високорозвиненому індустріальному суспільству і піднятися до ролі каталізатора суспільного єднання.

Ключові слова: мультикультуралізм, критична теорія, плюралізм, автономія, свобода, гармонія.

Статья посвящена анализу основных идей критической теории Г.Маркузе, которые стали теоретическим основанием концепции мультикультурализма. Прежде всего, это идея гармонии, которая состоит в гармоническом единстве человека и природы, разума и чувственности. Во-вторых, идея плюрализма, и прежде всего, плюрализма культур, которая представлена следующим идеалом: в обществе с развитыми институтами демократии мирно сосуществуют различные культурные сообщества, в рамках которых индивид реализует свое право на культурную самоидентичность. В-третьих, идея автономии, свободы и свободной личности, так как только свободная многомерная личность может подорвать социальный порядок, созданный господством человека над природой и человека над человеком. В-четвертых, идея «третьей силы», то есть нового субъекта, представленный членами этнических, расовых, социальных и других групп, которые могут реально противостоять высокоразвитому индустриальному обществу и подняться до роли катализатора общественного единения.

Ключевые слова: мультикультурализм, критическая теория, плюрализм, автономия, свобода, гармония.

This article analyzes the main ideas of critical theory G. Markuze which became the theoretical basis of the concept of multiculturalism. First of all, it is the idea of harmony, which is a harmonious unity of man and nature, reason and sensibility. Secondly, the idea pluralism and, above of all, cultural pluralism, which is represented by the following ideal: a society with developed democratic institutions peacefully coexist different cultural communities in which the individual realizes his right to cultural self-identity. Thirdly, the idea of autonomy, freedom and free person, because only free multi-dimensional personality can undermine social order created domination of man over nature and of man over man. Fourth, the idea of a "third force", that is a new subject, submitted by members of ethnic, racial, social and other groups that can really withstand the highly developed industrial society, and to rise to the role of a catalyst of social cohesion.

Key words: multiculturalism, critical theory, pluralism, autonomy, freedom, harmony.

Постановка проблеми. В умовах кризи національної ідеї, що загострилась у західних суспільствах наприкінці ХХ століття, в академічному середовищі значно поширився інтерес до мульти-

культуралізму як альтернативи традиційним моделям націєбудівництва. Протягом цього періоду простежується широке різноманіття підходів до оцінки його історичної та соціальної природи,

прогнозування перспектив і ризиків мультикультурної стратегії суспільного розвитку.

Вивчення і узагальнення змісту концепту мультикультуралізму є також актуальним і необхідним для дослідження міжетнічних відносин в Україні, вироблення оптимальної моделі міжетнічної взаємодії, запобігання конфліктогенним ситуаціям. Адже Україна як поліетнічна країна об'єднує в собі традиції багатьох культур, що породжує необхідність рефлексивного осмислення концепту мультикультуралізму в українському просторі.

На сучасному етапі мультикультуралізм трактується досить широко. Висловлюючись словами американського ліберального публіциста Річарда Бернстайна, «мультикультуралізм», «безумовно – поняття невизначене» [1, с. 4]. Формування різноманітних уявлень про саме явище мультикультуралізму сприяло появі безлічі його трактувань. Проте, для того, щоб зрозуміти суть цього явища, потрібно насамперед звернутися до його ідейних витоків, які представлені, зокрема, в критичній теорії відомого німецького та американського соціолога і філософа, засновника Франкфуртської школи Герберта Маркузе.

Аналіз досліджень і публікацій. Ідеї мультикультуралізму висвітлені в таких роботах Герберта Маркузе, як «Одновимірна людина», «Ерос і цивілізація», «Марксизм і фемінізм» та ін. В той же час аналіз ідей відомого вченого присвячені праці сучасних дослідників Баталова Е., Большакова В., Галецького В., Замошкіна Ю., Майєра Ф., Юдіна О. та ін. Проте, незважаючи на певну дослідницьку базу спадщини відомого вченого, в наукових колах майже не обговорювались його мультикультуральні погляди, тому **метою** і завданням цієї статті є здійснення наукового аналізу ідейних витоків мультикультуралізму в критичній теорії Г. Маркузе.

Виклад основного матеріалу. Теоретичні витоки мультикультуралізму, виникнення якого можна пов'язати із зародженням ідеології протесту неомарксистів 1960-х років проти індустріальної європейської культури, її пригнічуючого аспекту, вміщуються у працях представників Франкфуртської школи.

Один із найвідоміших представників Франкфуртської школи, батько-засновник мультикультуралізму, як його називають сучасні дослідники, німецько-американський соціолог Герберт Маркузе підкреслює, що сучасна західна культура, з її перевагами комфорту, технічної оснащеності, зручності буття і безпеки існування породжує репресивну терпимість усіх членів суспільства, їх одновимірність і проінтегрованість у всі суспільні відносини.

У книзі «Ерос та цивілізація. Філософське дослідження вчення Фрейда» (1955 р.) [2] дослідник критикує сучасне суспільство і заперечує таку культуру, головною функцією якої він вважає поневолення індивіда через придушення його природних інстинктів, підсвідомих потягів та потреб. У роботі «Одновимірна людина. Дослідження ідеології Розвинутого Індустріального Суспільства»

(1964 р.) [3] він продовжує розвивати цю проблему і показує, як в індустріальному суспільстві відбувається не тільки техніко-технологічне, але і духовне нівелювання: «Наш аналіз сконцентрований на розвинутому індустріальному суспільстві. Його технічний апарат виробництва та розподілу (із зростаючим сектором автоматизації) функціонує не як сума простих інструментів, які можна відділити від їх соціальних і політичних функцій, а, скоріше, як система, що а рїогі визначає продукт апарату, а також операції по його обслуговуванню та розширенню. У цьому суспільстві апарат виробництва тяжіє до тоталітарності тією мірою, якою він визначає не тільки соціально необхідні професії, вміння та установки, але й також індивідуальні потреби та устремління» [3, с. 13].

Розвинуте індустріальне суспільство, безумовно, можна вважати тоталітарним.

До речі, тут відомий соціолог акцентує увагу й на тому, що «модернізаційна» тоталітарна тенденція тотального контролю «тверджується ще й іншим способом – шляхом розповсюдження у менш розвинутих і навіть індустріальних країнах світу, а також шляхом формування схожих рис у розвитку капіталізму і комунізму» [3, с. 13]. У цьому випадку мова йде про модернізаційні процеси, які західні країни активно здійснювали по відношенню до економік менш розвинутих країн, і представник франкфуртської школи негативно оцінює таку тенденцію придушення культурної унікальності через економічну модернізацію.

Повертаючись до критики суспільства розвинутого капіталізму, метою якого є збільшення потужності виробництва, нарощування технологічних м'язів, Герберт Маркузе робить висновок про те, що в такому суспільстві фактично не відбувається розмежування між індивідуальним та соціальним, а, отже, знеособлюється індивід та його індивідуальність, втрачається його значущість і велич, натомість виникає почуття безсилля та апатії, втрачається прагнення до активних змін та творчої самореалізації, яке часто розчиняється в одноманітності. Виникає нова соціальна реальність – суспільство споживачів, які стали одновимірними і інтегрованими в наявні суспільні відносини. «Масове виробництво та розподіл, що стають головними атрибутами такого суспільства, – пише Г. Маркузе, – претендують на всього індивіда, люди впізнають себе в оточуючих їх предметах споживання, знаходять свою душу у своєму автомобілі, стереосистемі, квартирі з різними рівнями, кухонним спорудженням. Сам механізм, що прив'язав індивіда до суспільства, змінився, і громадський контроль тепер знаходиться у нових потребах, які виробляє суспільство» [3, с. 12].

Тим самим внутрішній вимір та особистий простір, у якому людина має можливість залишатися сама собою, тобто внутрішня свобода індивіда, зводиться нанівець. Індивід позбавляється основи, на якій би він міг розвинути автономію, внаслідок чого формується модель одновимірного мислення і поведінки.

Які ж можливі кардинальні перетворення у суспільстві, яке створило у своїх членів повністю відповідну йому («одновимірну») структуру потреб і прагнень? Адже новий тип «одновимірної людини», будучи масовим, втратив критичне ставлення до суспільства і перешкоджає соціальним змінам. «Споживча вартість свободи» знижує зростаюча продуктивність праці, яка збільшує додатковий продукт і забезпечує зростання споживання. Який сенс наполягати на самовизначенні, якщо керована життя оточене зручностями і навіть вважається «гарним» життям?

Відповідаючи на ці питання, Герберт Маркузе зауважує, що «втрата економічних і політичних прав і свобод, які були реальним досягненням двох попередніх століть, може здатися незначною втратою для держави, здатної зробити кероване життя безпечним і комфортабельним. Якщо це управління забезпечує наявність товарів і послуг, які приносять індивідам задоволення, що межує зі щастям, навіщо їм домагатися інших інститутів для іншого способу виробництва інших товарів і послуг? І якщо переформування індивідів настільки глибоко, що до числа товарів, які приносять задоволення, входять також думки, почуття, прагнення, навіщо ж їм хотіти мислити, відчувати і фантазувати самостійно? І нехай матеріальні і духовні предмети споживання – негідний, марнотратний мотлох, – хіба Дух і знання можуть бути вагомими аргументами проти задоволення потреб?» [3, с. 64-65].

Отже, технологія розвиненого індустріального суспільства «раціоналізує» несвободу людини і демонструє «технічну» неможливість автономії, неможливість визначати своє життя самому. Бо ця несвобода не видається ні ірраціональною, ні політичною, але постає швидше як підпорядкування технічному апарату, який примножує життєві зручності і збільшує продуктивність праці [3, с. 209].

Розмірковуючи далі, Герберт Маркузе вважає, що для досягнення особистої самостійності і свободи, необхідні умови, в яких «пригнічені вимірювання досвіду» можуть повернутися до життя; але звільнити ці останні не можна, не обмежив колективні потреби та форми задоволення потреб, які організують життя в цьому суспільстві. Причому такі колективні потреби та форми задоволення, які вже давно стали особистими потребами і придушення яких здається майже фатальною втратою [3, с. 321-322].

Отже, соціолог ставить ще раз питання: як можуть керовані індивіди, які перетворили процес свого каліцтва у свої власні права, свободи і потреби, що відтворюються в розширеному масштабі, звільнити себе від самих себе і від своїх господарів? Чи можна взагалі помислити, що це замкнене коло буде розірване? На думку Г. Маркузе, це можливо, якщо з'явиться істотно новий історичний Суб'єкт [3, с. 329-331].

Що ж це за суб'єкт, який зможе реально протистояти високорозвиненому індустріальному суспільству в умовах, коли «народ», що був раніше

каталізатором суспільних зрушень, «піднявся» до ролі каталізатора суспільного єднання? І дослідник дає відповідь на ці питання. Він переконаний, що в сучасному суспільстві немає інших суспільних сил, які можуть почати боротьбу проти суспільства, окрім тих, які відчувають себе маргіналами. Це – третя сила в сучасній європейській культурі. Тобто єдину надію дослідник покладає на знедолених і аутсайдерів цього товариства, «експлуатованих і переслідуваних представників інших рас і кольорів шкіри, безробітних та працевлаштуваних. Вони залишаються за бортом демократичного процесу, і їх життя являють собою саму безпосередню і реальну необхідність скасування нестерпних умов та інститутів. Отже, їх протистояння саме по собі революційно, нехай навіть воно ними не усвідомлюється» [3, с. 336-337].

Слідом за Т. Адорно і М. Хоркхаймером, Герберт Маркузе повторює, що все, наявне в сучасному західному суспільстві – помилкове і все це необхідно зруйнувати [4, с. 188].

Проте, на думку соціолога, чим більш реальною стає можливість звільнення, тим сильнішою є необхідність репресії, оскільки це дозволяє уникнути розпаду сталого порядку. Продуктивність стає самоціллю: оскільки вона не може послабити репресію, вона обертається проти індивідів і перетворюється на спосіб контролю. Тоді ж, коли індивіди не зайняті продуктивною працею, контроль над свідомістю здійснюється за допомогою контролю над інформацією, за допомогою індустрії дозвілля і розваг, за допомогою формування непотрібних (хибних, репресивних) потреб – словом, за допомогою маніпулювання свідомістю. Але тепер і саме панування перестає бути індивідуальною функцією і також стає самоціллю, функцією цілого, системи інститутів, що задовольняють і контролюють потреби індивідів [2, с. XVI].

Людина стає одновимірною, тобто такою, як задано «суспільством споживання». Тут усі ресурси спрямовані на відтворення людини одновимірної свідомості, людини, котра внутрішньо невилітна, яка вважає еталоном мислення і поведінки міркування, що нав'язується зовні [5, с. 9].

Отже, за Г. Маркузе, основою саморегулювання сучасної індустріальної цивілізації є вже не репресія, не придушення потягів і потреб більшості, але формування (преформування) стандартних, помилкових потреб, що прив'язують індивіда до сучасного суспільства, потреб, які він називає репресивними.

У рамках існування у такому суспільстві ще однією визначальною рисою соціального характеру індивіда стає конформність та схильність до добровільного підкорення суспільному та владному впливу, адже «...цілком байдуже, чим забезпечується зростаюче задоволення потреб: авторитарною або неавторитарною системою. В умовах рівня життя, що підвищується, непокорна системі здається соціально безглуздою» [3, с. 2]. І, що найважливіше, свобода перестає бути безперечним ідеалом та цінністю, адже «така ситуація знижує споживчу вартість свободи; немає сенсу

наполягати на самовизначенні, якщо кероване життя оточене зручностями і навіть вважається «гарним життям» [3, с. 64].

Саме тому Г. Маркузе робить важливий висновок, що «починаючи з повстань рабів у стародавньому світі і до соціалістичної революції, боротьба пригноблених завжди закінчувалася встановленням нової, «поліпшеної» системи панування. Прогрес здійснювався шляхом вдосконалення ланцюгів» [2, с. 88-89].

Надзвичайно важливим поняттям у контексті мультикультуралізму є поняття «автономії» у сенсі самостійності та незалежності мислення та поведінки індивіда щодо оточуючої дійсності.

Г. Маркузе зазначає, що судження індивіда мають цінність лише за однієї умови: «право на остаточну відповідь у питанні, які потреби істинні і які хибні, належить самим індивідам, – але тільки на остаточну, тобто в такому разі і тоді, коли вони вільні настільки, щоб дати власну відповідь. Доти, поки вони позбавлені автономії, доти, поки їх свідомість – об'єкт навіювання і попередження виникнення різних форм індивідуального протесту або ж вплив на нього вже на початковій стадії виникнення. У той же час «інтелектуальна й емоційна відмова слідувати разом зі всіма представляється як свідомство невроту і безсилля» [3, с. 13].

В одновимірній людині характер усвідомлення світу також зазнає змін. Автор називає це Щасливою Свідомістю, тобто переконанням в тому, що дійсне – розумне і що система продовжує виробляти блага, що і є, на його думку, віддзеркаленням нового конформізму [3, с. 109], породженого переходом технологічної раціональності в соціальну поведінку.

Отже, можна підсумувати, що ілюзорна свобода призводить до нових форм соціального впливу та контролю і на зміну звільненню приходять «удосконалене панування» [2, с. 64], маніпулювання (аж до глибинних інстинктів) – їх відповідь не може вважатися такою, що належить їм самим» [3, с. 8-9]. Свідомість, для якої все менш характерною є автономія, зводиться до функції координування індивіда з цілим. Це координування здійснюється настільки успішно, що «індивід відчуває себе швидше щасливим, ніж нещасним» [2, с. 103], зокрема внаслідок використання специфічних прийомів, таких, як, наприклад, гармонізація – вимушена терпимість, поглинання негативного позитивним, що згладжує відмінність між раціональною видимістю та ірраціональною дійсністю, і отже, допомагає примиритися з нею.

Тобто, на думку відомого соціолога, стандарт, шаблон та одновимірність існування, що стали нормою для сучасної людини, не просто впливають на зміст поняття свободи у сьогоdnішньому світі, а й ставлять питання про неможливість її реального існування за подібних умов. Проте автор не виносить остаточний вирок сучасній суспільно-політичній системі, він зазначає про необхідні для розвитку визвольних тенденцій умови, зокрема, наприклад, про свободу думки «в тому єдиному

значенні, в якому тільки і може бути вільною думка в керованому світі, а саме: у значенні усвідомлення його репресивної продуктивності і абсолютної необхідності руйнування цього цілого» [3, с. 332].

Отже, загальний висновок, до якого приходять автор критичної теорії Герберт Маркузе полягає у наступному: індустріально розвинене суспільство нашої епохи за природою своєю є «одновимірним» – в економіці в ньому все приводиться до мотивів прибутку, економічної раціональності, споживацтва, у політиці – до «репресивної терпимості», уніформізму, маніпуляторству, в культурі – до комерціалізації, вихолощування духовного і морального начал. Відповідно формується «одновимірна людина» як продукт і одночасно передумова «одновимірного суспільства».

Г. Маркузе шукає вихід з даного глухого кута. Він розглядає різні фактори, які, на його думку, варто враховувати, коли йдеться про формування особистості. Це культура, наука і філософія. Однак дослідник приходять до висновку, що і культура, і наука, і філософія в «одновимірному суспільстві» теж є одномірними. Проте, соціолог не звертається до загальнолюдських, культурних цінностей. Для нього культура повністю зводиться до економічних потреб, до господарської та політичної складової. («одновимірна культура», звичайно, може формувати лише одновимірну людину, інакше звідки з'явитися іншій людині?), і він не розглядає культуру як продукт загального духовного виробництва, який виник до індустріального суспільства і зберігає загальнолюдські цінності і традиції, протистоять тим, які відводять людину в одномірне існування. Адже в культурі завжди є й інші виміри, крім того, щоб обслуговувати щоденні потреби економічного і політичного життя суспільства [6].

Підсумовуючи аналіз критичної теорії представника Франфуртської школи німецько-американського соціолога Герберта Маркузе, можна виокремити основні постулати, що стали теоретичним підґрунтям теорії мультикультуралізму.

По-перше, ідея гармонії, яка полягає у Г. Маркузе у гармонійній єдності людини і природи, розуму і чуттєвості, принципу реальності і принципу задоволення, що має прийти на зміну репресивної до природного початку цивілізації в такому типі суспільства, який звільнить особистість від не обхідності зовнішнього примусу і насильства. Символами нового суспільства Маркузе бачив волелюбних давньогрецьких героїв Орфея і Нарциса, образи яких, з його точки зору, могли б найбільшою мірою відобразити суть новою не репресивної цивілізації.

По-друге, ідея плюралізму, і насамперед, плюралізму культур, яка була представлена в наступному ідеалі: у суспільстві з розвиненими інститутами демократії мирно співіснують різні культурні громади, в рамках яких індивід реалізує своє право на культурну самоідентичність, хоча тут культура розуміється як фольклор плюс якісь суто зовнішні форми прояву – одяг, кухня, побутові пристрасті [7].

По-третє, ідея автономії, свободи та вільної особистості, адже саме вільна багатовимірною особистість може підірвати соціальний порядок, створений пануванням людини над природою і людини над людиною, може здійснити «тотальну революцію», що радикально змінить само- та світосприйняття. Єдиним способом боротьби зі сформованою Системою Г. Маркузе вважав «Велику Відмову» – радикальну форму протесту проти

цінностей західної цивілізації і максимально можливого самоусунення від неї.

По-четверте, ідея «третьої сили», тобто нового суб'єкта, який представлений представниками різних етнічних, расових, соціальних та інших груп, що можуть реально протистояти високорозвиненому індустріальному суспільству і піднятися до ролі каталізатора суспільного єднання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bernstein R. Dictatorship of Virtue. Multiculturalism and the Battle for America's Future / R. Bernstein – N.Y., 1994. – 367 p.
2. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Философское исследование учения Фрейда / Г. Маркузе. – К., 1995. – 352 с.
3. Маркузе Герберт. Одномерный человек / Герберт Маркузе ; Перевод А. Юдина. Под ред. А. Жаровского. – М. : «REFL – book», 1994. – 368 с.
4. Философия XX века: учебное пособие / В. И. Добрынина, В. С. Грехнев, В. В. Добрынин, Н. Н. Лысенко и др. – М. : ЦИНО общества «Знание» России, 1997. – 283 с.
5. Самардак М. «Одномірна людина» Герберта Маркузе в контексті соціальної філософії Франкфуртської школи / М. Самардак // Вісник Житомирського університету. – 2000. – № 5. – С. 7–11.
6. Юдин А. Парадоксы критической теории Герберта Маркузе [Электронный ресурс] / А. Юдин. – Режим доступа : <http://leftwave.tripod.com/1/aboutmarcuse2.htm>.
7. Галецкий Владислав. Критическая апология мультикультурализма [Электронный ресурс] / Владислав Галецкий // Дружба народов. – 2006. – № 2. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/druzhba/2006/2/ga14.html>.
8. Грановская М. Кризис идеологии мультикультурализма и судьба европейской цивилизации / М. Грановская // Международная жизнь. – 2012. – № 5. – С. 149–155.

Рецензенти: Гавеля В. Л., д. філос. н., професор;
Лозко Г. С., д. філос., н., професор.

© Ляпіна Л. А., 2014

Дата надходження статті до редколегії 30.10.2014 р.

ЛЯПІНА Людмила Анатоліївна – кандидат політичних наук, доцент, декан факультету соціології Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Коло наукових інтересів: етносоціологія, мультикультуралізм як теорія і практика.